

A valódi és az ál Piso-versek

Jannus Pannonius után vitathatatlanul Jacobus Piso a magyarországi humanizmusnak az a következő személyisége, akit egyenrangú társként fogadott be Európa irodalmi respublikája. Erasmus Janusszal együtt emlegeti, mint a két legkiválóbb tehetséget a magyarok között; „nec minor est Jano” – írja róla Francesco Arsilli *De poetis urbanis* c. versezetében, mely annak a mintegy 200 költőnek a seregszemléje, akik az 1510-es években Rómában az Academia Romana összejövetelein, illetve Johann Goritz (Corytius) vendégszerető házában jeleskedtek.¹ Ő az egyetlen pannoniai, akit a fénykorát élő reneszánsz Rómának ez a nemzetközi humanista elitje ismert és befogadott; miként ő az egyetlen magyarországi, aki elnyerte és viselte a „poeta laureatus” címet, amely a XVI. század elején az itáliai- val versenyre kelő német humanizmus elismerését jelentette. (Közbevetőleg jegyzem meg, hogy Bocatius is poeta laureatus volt, de ő ezt az epithetont még Magyarországra költözése előtt kapta.)

Mégis nagyon keveset tudunk a Pisoról. Eredeti nevét sem ismerjük, csak annyit tudunk róla, hogy medgyesi származású, tehát minden bizonnyal szász volt; mindig Transsilvanus-nak nevezte magát. Éppen ezért megokolatlan őt félig latinul, félig magyarul Piso Jakabnak nevezni. Ami biztos adatot életéről ismerünk, annak zömét Ábel Jenőnek köszönhetjük, aki *Magyarországi humanisták és a Dunai Tudós Társaság* c. munkájában először és mindeddig utoljára összefoglalta életrajzát.² Azóta Horváth János, Trencsényi-Waldapfel Imre és Kardos Tibor írt csupán érdemlegesen róla,³ de mindhárman főleg az erasmistát, illetve a hazai humanista közélet fontos szereplőjét méltatták, a költőnek csupán Kardos, valamint korábban egy recenziójában Hegedüs István szentelt néhány bekezdést.⁴

Talán szerencse is a Piso-verseknek ez az elhanyagolása, amit ugyanis ma Piso oeuvre-jeként ismerhetünk, az ferde képet nyújt az egykor ünnepezt költő munkásságáról. Piso neve alatt jelenleg azt a 21 verset ismerjük, melyet Hegedüs István az *Analecta Nova* kötetében kiadott.⁵ Ez a mennyiségileg szerény gyűjtemény három forrásra megy vissza. Az első tíz vers az Egyetemi Könyvtárnak ama nevezetes kéziratából való, mely Oláh Miklós költeményeit, illetve az ő köréhez tartozó flandriai és magyarországi verselők műveit tartalmazza. Ebben olvasható tíz vers *Jacobi Pisonis Transylvani Schedia* összefoglaló cím alatt.⁶ Nyilvánvaló, hogy

¹ *Coryciana*. Roma, 1524. f. MM 1^{vv}

² ÁBEL Jenő, *Magyarországi humanisták és a Dunai Tudós Társaság*. Budapest, 1880. 83–94.

³ HORVÁTH János, *Az irodalmi műveltség megoszlása*. Budapest, 1944. 242–243. TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Erasmus és magyar barátai*. Budapest, 1941. 44–57. KARDOS Tibor, *A magyarországi humanizmus kora*. Budapest, 1955. Passim, különösen 295–298.

⁴ EPhK 39 (1915) 43–45.

⁵ *Analecta nova ad historiam renescentium in Hungaria litterarum spectantia*. Edd. Eugenius ABEL, Stephanus HEGEDÜS. Budapest, 1903. 408–422.

⁶ Egyetemi Könyvtár. Budapest. Kézirattár. H 46.

Oláh kódexébe ezek a versek Piso költeményei egyetlen nyomtatott kiadásából kerültek bemásolásra, minthogy ez utóbbinak a címe *Jacobi Pisonis Transsylvani oratoris et poetae excellentis schedia*. E kötet létezéséről mindeztideig csupán Michael Denis 1782-ben megjelent *Wiens Buchdruckergeschichte*-je alapján volt tudomásunk, ugyanis a Denis által látott és leírt példány azóta eltűnt, más pedig nem bukkant elő. Denistől tudjuk, hogy a kötet Bécsben 1554-ben jelent meg, szerkesztője Piso fiatal barátja és tisztelője, Georg Wernher volt, aki a versek kéziratát, azok megmentőjétől, Újlaki Ferenc egri püspöktől kapta, s ezért a könyvet neki is ajánlotta. Hogy ez a kötet az Oláh-féle kódexbe átmásolt tíz versnél többet kellett hogy tartalmazzon, az nyilvánvaló Denis rövid tartalmi ismertetéséből, melyben említést tesz Corytiushoz, Ursinus Veliushoz, Piso fivéréhez írt versekről, melyek az ismert tíz között nem szerepelnek.⁷

A *Schedia*-ból származó versek mellett közli Hegedüs Pisónak azt a 44 soros epigrammáját, mely Zsigmond lengyel királynak az oroszok felett 1514-ben aratott győzelmét ünnepli. Ez a költemény része annak a több szerző által írt ünnepi kiadványnak, mely 1515-ben Rómában jelent meg *Carmina de memorabili cede Scismaticorum Moscoviorum per ... Sigismundum regem Poloniae ...* címmel.

Végül a harmadik forrás, ahonnan a fennmaradó tíz költemény szövege származik: az innsbrucki egyetemi könyvtár 664. sz. kódexe. Ezek ismerete Ábel Jenőnek köszönhető, ő másolta le őket, s másolatai ma is megvannak az Akadémiai Könyvtárban az Ábel-hagyatékban.⁸ Hegedüs e másolatokat adta közre, Piso költeményeinek véelve azokat azon az alapon, hogy háromnak a címében benne van Pisónak mint szerzőnek a neve. Az egy borítékban lévő másolatokról jóhiszeműen gondolhatta, hogy azok mind ugyanannak a szerzőnek a művei, pedig – mint látni fogjuk – azokat Ábel azért rakta együvé, mert ugyanabból a kéziratból valók. Hogy ő mind a tíz verset Pisóénak gondolta volna, az nem valószínű, sőt Hegedüs is óvatosabb lett volna, ha látja magát a kódexet, vagy figyelmesen áttanulmányozza Anton Zingerlérnek a kódexet részletesen ismertető, s szövegének egy részét közlétező kiadványát.⁹

A kérdéses kéziratnak egy kéz által másolt, 141 levélre terjedő törzssanyaga egy versgyűjtemény Johann Fuchsmagen (Joannes Fuseumannus) császári tanácsos tiszteletére. Fuchsmagen a humanizmus egyik legfőbb bécsi mecénása és szállás-csinálója, a bécsi egyetem egyik megreformálója, a Celtis-féle Sodalitas egyik patrónusa volt. Pártfogoltjai és tisztelői – részben egyenesen neki ajánlott – verseiből állította össze egy ismeretlen szerkesztő, vagy a Sodalitas litteraria Danubiana tagjainak egy csoportja ezt a reprezentatív humanista antológiát, nyilván a ki-nyomtatás szándékával, ami azonban elmaradt. A gyűjtemény összeállítását többen az 1490-es évek elejére datálják, de tévesen, mert az egyik versben szó van egy VI. Sándor pápával kapcsolatol 1500-ban megtörtént eseményről, egy másik pedig egy szentévet emleget, s a margón oda van írva az 1500-as évszám. A datálás szempontjából nem érdektelen az sem, hogy Piso a kódexben olvasható egyik versének címében már mint poeta laureatus szerepel. Ebben az elismerésben pedig 1500–1501 előtt aligha részesülhetett, hiszen – mint látni fogjuk – egyetemi

⁷ Michael DENIS, *Wiens Buchdruckergeschicht*. Wien, 1782. 511–513.

⁸ MTA Könyvtára. Kézirattár Ms 336/I.

⁹ Anton ZINGERLE, *Beiträge zur Geschichte der Philologie*. 1. *De carminibus latinis saeculi XV. et XVI. ineditis*. Innsbruck, 1880. XXVI–XXXV.

tanulmányait csak 1496-ban kezdte. A legkorábbi biztos adatok e cím viseléséről 1502-ből származnak; Celtis az ebben az évben megjelent *Quatuor libri amorum* c. kötete egyik versében már így emlegeti őt; s poeta laureatusnak nevezi magát maga Piso egy általa ebben az évben sajtó alá rendezett Ausonius-kiadásban.¹⁰ 1500-at mint terminus post quem-et kell tehát tekintenünk, de sokkal később sem keletkezhetett a gyűjtemény, mert annak összeállításában magának Pisónak is része kellett hogy legyen, ő viszont legkésőbb 1504–1505-től kezdve már Rómában volt, ahonnan csak több mint egy évtized után tért vissza a Duna mellékére. Hogy Pisónak köze volt a vállalkozáshoz, azt abból gyaníthatjuk, hogy a kézirat végefelé lévő egyik versében felsorolja a Fuchsmagennek hódoló költőket, pontosan azokat, akik az antológiában legjelesebbek, illetve a legtöbb verssel szerepelnek, kérve az ünnepeltet, hogy fogadja utolsóként őt is ezek sorába. Mindezek alapján a Fuchsmagent ünneplő versgyűjtemény összeállítását 1500 és 1504 közé kell kelteznünk.

A kódex – kevés kivétellel – egy-egy költőnek a verseit egy csomóban, egymás után közli, a szerző nevének feltüntetésével. A névvel ellátott versbokrok közé többször néhány anonim költemény ékelődik, melyekről joggal hihető, s így vélekedik Kristeller is, hogy ezek a közvetlenül előttük megnevezett poéták szerzeményei. Joggal várható tehát, hogy Pisónak e kézirat nyomán közreadott költeményeit is egy bokorban fogjuk találni. S valóban a f. 136v-tól a 141v-ig, a kódex törzsanyagának utolsó hat levelén Pisónak három, illetve öt versét olvashatjuk: Fuchsmagenhez címezve egy hosszabb epigrammát és egy elégiát, melyekhez egy különálló distichon, illetve egy tetrastichon is kapcsolódik, valamint egy százsoros Passio-elégiát. Mind a három nagyobb költeménynek a címében szerepel a költő neve, a két kisebb pedig értelemszerűen ezekhez tartozik.

Fennmarad ezek után még öt Ábel által lemásolt és Hegedüs által kiadott vers. Ezek a következők: *Piscis hyans ad Pannonem spectatorem, Roma suo Maximiliano Romanorum regi quem in Hungariam revocat, Dum Alba Regalis caperetur* és két Mátyás-epitáfium. Ezek a kódex más helyein, más költők verscsoportjai után besorolva, de névtelenül szerepelnek. A kódex szerkesztési rendjének ismeretében nyilvánvaló, hogy indokolatlan e verseket Pisónak tulajdonítani, hacsak valami külön nyomós érv nem szól az ő szerzősége mellett. Ábel sem mint Piso-műveket másolta le ezeket, hanem magyar tárgyuk miatt. Különben feltűnt volna neki, hogy a kérdéses versek egyikéhez-másikához szorosan hozzátartozik egy-egy másik, mellette leírt, s nyilván ugyanattól a szerzőtől származó költemény, mely azonban mentes minden magyar vonatkozástól. Így a f. 93r-n a *Piscis hyans ad Pannonem spectatorem* után rögtön a *Piscis alatus pendens in aere ad spectatorem* címűt olvashatjuk. Az egyikben egy tatógó, a másikban egy repülő-lebegő hal szólal meg „ad spectatorem”, csak éppen a második esetben elmaradt a csodálkozó néző pannon voltára való utalás. Hasonlóképpen a f. 94v-n szereplő *Roma suo Maximiliano Romanorum regi quem in Hungariam revocat* címűt a f. 95r-n a *Quidam adolescens in Poloniam qui in Romanorum regem scripserat* című követi, azonos szerzőtől.

Nehogy a mondottakból valaki netán még arra következtessen, hogy akkor ezek is lehetnének Piso szerzeményei, utalnom kell még további körülményekre, melyek teljes mértékben kizárják költőnk szerzőségét az öt vers vonatkozásában. Nyilvánvaló, hogy a Mátyás-epitáfiumok, a Miksa magyar trónigényével kapcsola-

¹⁰ DENIS, *i. m.* 14. és 513.

tos vers, valamint a Székesfehérvár elestéről szóló az eseményeket követően, 1490-ben, vagy alig később keletkeztek. Minthogy ezek politikailag jól tájékozott, gyakorlott verselő alkotásai, szerzőjüknek 1470 körül kellett születnie, Pisóról pedig ez teljesen valószínűtlen. A legkorábbi adat, amelyet életéből ismerünk, 1496-ból való: ennek második felévére iratkozott be a bécsi egyetemre; a *Natio Hungarica*-ba való, feltehetően egyidejű beiratkozásának a pontos dátuma pedig 1496. október 13. Ebből következően születésének idejét 1480 körülre, vagy a 70-es évek végére tehetjük; 1490-ben tehát még csak tíz, tízegynéhány éves lehetett. Ami pedig az ötödik verset, a *Piscis hyans ad Pannonem spectatorem* címűt illeti, annak Pisótól való eredeztetését valószínűsíteni látszott, hogy a jámbor magyart megijesztő nagy hal a vers szerint a Baltikumban úszkált, Pisóról pedig tudjuk, hogy járt Litvániában, 1514-ben ugyanis a pápa követeként Vilnába érkezett, hogy közvetítsen a lengyel király és az orosz nagyfejedelem közötti viszályban. De mikorra odaért, már véget is ért a háború a lengyelek győzelmével, melyet mások mellett Piso is versben dicsőített, mint fentebb láttuk. Így dolgvégezetlenül tért vissza Rómába; hogy közben kirándult volna a Balti-tengerhez, arról nincs adatunk. De ha így történt is, s módjában volt ott nagy halakat látni, a kérdéses verset akkor sem írhatta, hiszen az már jó tíz éve be volt másolva az innsbrucki kódexbe.

Így szegényebb lett Piso életműve öt verssel, s így természetesen nem érvényesek a belőlük levont következtetések sem. Pedig Kardos Tibor – Hegedüs jóhiszemű tévedésének áldozataként – főként ezek alapján igyekezett megrajzolni Piso társadalmi-politikai arculatát. A polgári származású erdélyi költő eszerint a műveletlen magyar nemest pellengérezte ki a baltikumi hal nevében, sőt meg is fenyegeti: „vigyázzon, mert mindjárt jön a nagyapja és bekapja”. Abban pedig, hogy a Székesfehérvár elestéről szóló vers Mátyást vére szomjazó vadállatnak nevezi „benne van – Kardos szerint – a humanisták zsarnokgyűlölete”. Ne fáj-laljuk, hogy ezután nem kell kimagyaráznunk e versek leplezetlen magyarellességét, engedjük át őket, nyugodt szívvel, a Miksa környezetébe tartozó, a magyarokkal nem rokonszenvező osztrák-német verselőknek.

Inkább örvendezzünk annak, hogy Piso megcsonkított *œuvre*-jét egyúttal jónéhány eddig nem ismert hiteles költeménnyel van módunk gazdagítani. Előkerült ugyanis a Wernher által kiadott *Schedia*-nak egy korábban ismeretlen példánya a krakkói Jagello-könyvtárból.¹¹ Hogy erről itt röviden beszámolhatok, azt Borsa Gedeonnak köszönhetem, tőle szereztem tudomást a kötetről, s az ő révén kaptam meg annak másolatát. A könyvecske, helyesebben inkább füzet három 4° ívből, azaz 12 levélből áll. Az első három lapon Wernhernek Újlaki Ferenchez címzett előszava olvasható; ebből Denis közölte már azt a néhány sort, mely Piso életére vonatkozik, de nem kevésbé érdekes az előszónak az a nagyobb s csak most megismert része, melyben Wernher a Szalkai érsek környezetében kialakult irodalmi kör tevékenységét ismerteti. A versek gyűjteményének az élén az a tíz költemény áll, melyet bemásoltak az Oláh-féle kódexbe, s ahonnan azokat Hegedüs publikálta. Az ezután következő versek között megtaláljuk a Zsigmond lengyel király győzelméről szólót, melyet az 1515. évi római kiadvány nyomán Hegedüs szintén közölt; a *Schediá*-ban olvasható változat azonban jelentősen eltér az előbitől, a költő ezt utólag alaposan átdolgozta. A többi vers ismeretlen volt eddig.

¹¹ Krakow. Biblioteka Jagiellońska. Cim. 5317.

Ezek részletes ismertetése nem lehet feladata e rövid írásnak. Elég, ha most csak arra utalok, hogy tárgyak szerint e költemények egytől egyig 1500 utániak és merőben irodalmi indíttatásúak, mentesek mindenféle politikai vonatkozástól, és semmiféle rokonságot nem mutatnak ama versekkel, melyeket a Piso-életműből kiiktatnunk kellett. Van köztük vers Thurzó Elekhez, akinek az 1500-as évek elején Piso a praepceptora volt, több olyan, amely római tartózkodása során született, így az *In fratrem*, a *De poetis* és a Corytiushoz szóló. A már korábban is ismerten kívül két további költemény kapcsolatos litvániai utazásával, a legtöbb új darab azonban az 1520-as évek első feléből való, s annak a még kellően fel nem tárt virágzó irodalmi életnek eddig ismeretlen dokumentuma, mely Szalkai környezetében, jórészt éppen Piso közreműködésével kialakult.

Remélhetőleg mielőbb mód nyílik az újra megtalált *Schedia* teljes anyagát közzétenni, de tudnunk kell, hogy Piso munkáinak akkor is csak egy kis részét fogjuk ismerhetni. Hiszen maga Wernher írja Újlakinak, hogy ha kiadványa elnyeri majd az ő tetszését, akkor igyekszik sort keríteni Piso más, nagyobb munkáinak a kiadására is. Hogy ezek mik lehettek, arra vonatkozóan semmi értesülésünk sincs. Mint ahogy azt sem tudjuk, hogy mely művével érdemelte ki Piso – még ifjú korában – a Miksa császár által történt költővé koronázását. Figyelemre méltó azonban, hogy a Fuchsmagenhez címzett verseihez csatlakozó *Distichon*, illetve *Tetrastichon* a szerzőnek egy könyvecskéjét (libellum), illetve verseit (carmina) ajánlja pártfogója jóindulatába. 1500 körül tehát már egész kis kötete volt. Talán ugyanerre látszik utalni a Graccus Pieriushoz, azaz Johannes Krachenberger protonotáriushoz, a korai bécsi humanizmus másik nagy szervezőjéhez címzett költeménye, melyben őt cenzornak kéri fel. Ismeretes, hogy Celtis Sodalitájában szokás, szinte szabály volt, hogy a sodalisok műveiket publikálás előtt a társaság tagjaiból választott cenzorral felülbíráltatták, tehát ez esetben is Piso valamely művéről, esetleg ugyanarról volt szó.

De ha legtöbb művét nélkülöznünk kell is, Jacobus Piso mindenképpen nagyobb figyelmet érdemel, mint amennyiben az irodalomtörténet részéről eddig részesült. A Jagello-kori magyar humanista irodalomnak s különösen az irodalmi életnek ő a központi alakja.

Klaniczay Tibor

Babits-hatások József Attilánál

A szövegszerű egyezések kutatása meglehetősen népszerűtlen az irodalomtörténészek körében. Tverdota György például, mentegetőzve, a kutatómunka „lapos, fantáziátlan pozitívizmus gyanúját keltő” fázisaként említi,¹ Bóka László meg egyenesen kicsúfolja „a divatozó hatáskurkászás fondor okoskodását”, jópofáskodva egy saját maga által fölfedezett és József Attilának elmondott Arany-hatás kapcsán.²

Maguk a költők engedékenyebbek. József Attila ezt mondta Bóka szellemeskedéseire: „Még az is lehet, hogy igaz, ki tudja, ki adja szánkba a szót ...” Devecseri is érdekesnek találja, „... honnan is kerülnek a versbe a szavak? Mindennapi élet, önkéntelenül ellestett beszélgetés-foszlányok, olvasmányok szavai kerülnek verseinkbe, közben-közben egy-egy olyan ritka agancsú szótünneménnyel, amit magunk alakítunk ...”³ Vas István szerint az átvétel „... lovagi kalaplengetés volt – és lovagi rablás. Olyan jelenség ez, amely minden művészetben hozzátartozik az egészséges vérkeringéshez. Mert a lovagi tett végrehajtója vagy rosszabb utánzatot csinál abból, amit szerzett – és ez az ő baja. Vagy jobbat, legalábbis valami újat, ez meg az ő dicsősége – és a magyar költészeté.”⁴

Az alábbi adalékok Babits hatását bizonyítják József Attila költészetében.⁵

Babits *A sorshoz* című versében a „vak Isten”-hez szól. Egy másik Babits-versben, a *Fortissimóban* Isten többször ismétlődő jelzője a „süket”:

Mért van, ha nincs? Mért nincs, ha van?

Tagadjuk őt, talán fölébred!

.....

..... – a süket Istenét!

Süket! Süket! ...

Ó ma milyen jó

volna süketnek mint az Isten!

Babits két jelzőjét a fiatal József Attila összevonta, és *A füst* című versének végén alkalmazta:

Sötéten, büszkén, lázadó imával,
Jó bátorsággal egyre följebb szárnyal
A vaksüket Istenhez; valahol.

Tanárai aztán kihagyatták az erőteljes jelzőt, s a *Szépség koldusában* a vers utolsó sora ez lett:

Az Istenhez; valahol.

A teljes szöveg kézírata csak nemrég került elő.⁶

Mindkét Babits-vers „lázadó ima”, s mindkettőnek emléke fel-felbukkan későbbi József Attila-versekben is. Rába György *A sorshoz* e részletét: „... mint hízlalt állatok,

¹ TVERDOTA György, *Ihlet és eszmélet*. Budapest, 1987. 155.

² BÓKA László, *Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1966. 1440–1441.

³ DEVECSERI Gábor, *A haszfelmetszés előnyei*. Budapest, 1974. 46.

⁴ VAS István, *Mért vijjog a saskeselyű?* Budapest, 1981. I. 226–227.

⁵ Az eddigi közlések: TAMÁS Attila, *ItK* 1962. 567–568.; SZABOLCSI Miklós, *Fiatal életek indulója*. Budapest, 1963. 364., 389., 423., 474.; RÁBA György, *Babits Mihály költészete*. Budapest, 1981. 302., 332.; MELCZER Tibor, *It* 1981. 689–694.; TVERDOTA György, *i. m.* 137–138.; SZÓKE György, *ItK* 1980. 29–35.

⁶ *ItK* 1990. 516.

kiket csak ölni, halni, hullni csak / bocsátanak ki ketrecünkből ...” József Attila egyik bécsi versének címével veti össze: *Ülni, állni, ölni, halni.*⁷ Szabolcsi Miklós a *Fortissimo* fentebb elsőnek idézett sorát a *Tovább én nem bírom* című József Attila-vers e sorával hozza kapcsolatba: „nagy vagy, ha vagy.”⁸ A Babits-sor később, *A bűn* átírásakor is eszébe jutott József Attilának, erről lásd alább.

Az *Illusztrációk mindenféle könyvekhez* 6. darabja, a *Ligeti részlet* egy másik fiatalkori József Attila-versnek, az *Ugy-e, pajtás!* címűnek a mintája volt. A vershelyzet hasonló: két bánatos fiatal férfi beszélgetése. Mindkét vers vázát azonos módon ismétlődő rímek alkotják. József Attilánál e két sor háromszor ismétlődik:

Igyunk azért, igyunk pajtás,
Itt a kancsó – egy jó hajtás!

A mintában kétszer ismétlődő szakasz:

S búsan az egyik mondja: „Pajtás,
az én életem sárga hajtás.”

Majd harmadszor így:

S búsan az egyik mondja: „Pajtás,
az én életem rossz ohajtás.”

Ez viszont József Attilánál a vers végén így tér vissza:

Csak még egyet igyunk, pajtás!
Üres kancsó – csak sohajtás.

Mindkét versben az ismétlődő szakaszok között négy-négy sor áll; a két vers szinte tükörképe egymásnak.

Babits: *Énekek éneke*, illetőleg József Attila: (*A te hajad ...*) esetében kézenfekvő a közös ihletőre, Salamon király könyvére gondolni, de Babits hatását a versforma hasonlósága miatt mégis feltételezhetjük:

A te hajad / kövérfürtű / feketében lecsordul mint a jóillatú kátrány ...

A te melled / szerelmesem / szőke kenyerekkel teli kosarakhoz hasonló.

Babitsnál:

Lábadszára / mint aranyszín / fundamentumon szökellő karcsú oszlop márvány

Köldököd mint / illatozó / olajok nyomától síkos ...

A Babits–József Attila-viszony nevezetes állomása *Az Istenek halnak, az ember él* című Babits-kötetről írt pamflet és az *Egy költőre* című gúnyvers. József Attila 1932-ben kezdte megbánni igaztalan kritikáját és engesztelni Babitsot. Előbb 1932. október 6-án küldött néhány verset neki, majd 1933. január 28-án és március 2-án írt hosszabb levelet, az utóbbihoz ismét verseket mellékelve. Az egyik verset, a *Téli éjszakát* meg is nevezi a levélben. A vers 7–9. sora szinte parafrázisa a *Gondok kereplője* című Babits-vers kezdetének.

⁷ I. m. 302–303.

⁸ I. m. 389.

A lég
finom üvegét
megkarcolja pár hegyes cserjeág.

Illetve:

A csupasz fák csúcsa mint tűk hegye bök be
az égi flaneliba.

Ez volt az a vers, amelyet a hírhedt kritikában József Attila hosszasan elemzett, mint Babits tehetségtelen, rossz költő voltának kirívó példáját.

Az 1933. március 2-i levél versküldeménye a *Téli éjszakán* kívül a *Reménytelenül* lehetett, ez ugyanis a Nyugat 1933. április 1-jei számában megjelent. De tartalmazhatott még más verset is, hiszen a levél e mondata: „mellékelve küldök néhány verset”, több, legalább három darabra enged következtetni. Az eddigi találgatásokkal⁹ szemben azt hiszem, hogy a küldeményhez az *Elégia* is hozzátartozott, melynek 59–60. sora Babits-parafrázis, egyszersmind neki szóló üzenet. József Attila két sora:

Anyjához tér így az a gyermek,
kit idegenben löknek, vernek.

Babits *Arany János*hoz című szonettjének kezdete:

Hunyt mesterünk! tehozzád száll az ének:
ládd léha gáncsok lantom elborítják
s mint gyermek hogyha idegenbe szidják
édes apjához panaszkodni tér meg:
úgy hozzád én....

A szonett 10. sorát nem sokkal előbb, a január 28-i, Babitshoz könyörgő levelében idézi József Attila: „Nem takart seb kell, hanem festett vérzés – mondhatnám, hogy száraz kenyérhéjon rágódunk.” Az *Elégia* két sorával arra utalt, hogy miként Babits Aranyhoz, úgy ő Babitshoz tér meg, mint gyermek édes apjához. A 2. sor „léha gáncsok” kifejezésében Babits iránti durva támadására való közvetett utalást láthatott. (Babits természetesen nem József Attilára gondolt, amikor ezt leírta, hiszen verse sokkal korábbi.)

1933 egyéb Babits-eseményeit: a júniusban, Lillafüreden írt *Magad emésztő ...-t*, az ugyanakkor írt *Óda* Babitsnak küldését mellőzve térjünk át 1935-re, amely szintén nevezetes esztendő a két költő viszonya szempontjából. Elsőnek egy játékos rím átvétele tűnik fel. A *Két nyári vers* másodikja, az *Öggy* egyik rímpárja:

Könnyért epedt a lomb a bokrokon,
mint temetés napján a sok rokon.

József Attila június 14-én írt alkalmi rögtönzésében:

A fákon, mint a bokrokon
a bogyó, lóg a sok rokon.

Egy másik rímpárja az 1934 nyarára keltezett *Nyári délután* első szakaszában bukkan fel. Babits:

⁹ Basch Lóránt a Gellért Oszkár-nál maradt versre, Az *Édesanyjához* címűre gondolt (It 1959. 421.), magam a kritikai kiadás jegyzetében (II. 545.) a *Sárga füvek* és a *Fekete égboltban* címűekre tippeltem.

A kert alélt, az asszony ásitott,
szellők se borzolták a pázsitot.

József Attila:

Cseveg az olló. Néne
nyesi a pázsitot,
guggol. Hátulról nézve
is látni, ásitott.

A szituáció is hasonló. – Felmerülhet a gyanú: vajon a *Nyári délután* nem ekkortájt, 1935 nyarán keletkezett-e? Egyetlen rímpár alapján túlzásnak látszik az időrendet megváltoztatni, de érdemes új hatások után kutatni. A *Nyári délutánt* a vershelyzet, az egyes kifejezések *A bús férfi panasza*inak *A repülő* kezdetű versével rokonítják.

József Attila

.....
Megterít feleségem
szép fehér abroszon.
.....

Boldog vagyok? A kedves
mellettem varrogat
s hallgatjuk, amint elmegy
egy vak tehervonat.

Kosztolányi

A kerten ...
én asszonyom
elém rakod a kávé és a mézet,
.....

Mondd, bűn-e ez;
ez a fehér és enyhe abrosz
.....

Bűn-e
hogyan nem sikoltok
s egy percre boldog
vagyok?
Hogy most
csak álmodó szemmel nézem szelíden,
és hallgatom fuldokló, árva szívem
zaját?

József Attila körülbelül június végén – július elején dolgozhatott Kosztolányi össze-
gyűjtött költeményeinek bírálatán. A legtöbbre az *Őszi reggelit* tartja. Ebben a gyümölcsök
ugyanúgy csillognak az üvegtálon, mint az ő *Nyári délutánjában*:

Csillog, mert üvegtálon
ül, a földieper.

A verset Szántó Judit emlékezése alapján kelteztük 1934 nyarára. Ő azonban gyakran téved, különösen az időpontokban. A vers megjelenési ideje (1936. március 27.) is inkább az 1935-ös keletkezés mellett szól; a Babitsal és Kosztolányival való intenzív foglalkozás ideje ez.

A fentebb már említett *Fortissimo* e sora: „Mért van, ha nincs? Mért nincs, ha van?” József Attilánál *A bűn* első szakaszának későbbi, átdolgozott változatában tűnik fel: „... Csak az zavar e semmiben, mért nincs bűnöm, ha van.” A korábbi változatok, az is, amelyet Babitsnak küldött el, és amelyik aztán megjelent a *Nyugatban*, mások: „Csak az zavar e semmiben, hogy bűnöm odavan”; illetőleg: „... mi bűnöm van, ha van?” Az átdolgozással József Attila határozottabban utalt arra, hogy a versben összesűrített sokféle bűn-fogalom (a teológia eredendő bűne, a kafei megfoghatatlan, a freudi ősi bűn) mellett elsődlegesen és konkrétan a Babits-apa ellen elkövetett gyilkosság (a pamflet és a gúnyvers) tükröződik.

1935 Babits-élményének, a vele való intenzív foglalkozásnak még egy dokumentuma van. Az október 24-re keltezett, de már korábban elkezdett *Majd emlékezni jó lesz ...* 3. szakasza Babits hatására keletkezett. Íme a két szakasz:

Óh kedvesem, ez a nagy szabad Ég
üresebb, mint a börtön;
s lásd, napjaim már oly hiába töltöm,
mint ha, bús fogoly, pókokkal játszanék.

(*Ketten, messze, az ég alatt ...* III. rész 4. vsz.)

Mert hordtam téglát kinnal s jól tudom,
a kín teszi, hogy lett belőle börtön,
melyben időm oly egykedvűen töltöm,
mint fáradt utas pihen féluton.

Utolsó szövegpárhuzamunk már nem a Babitscsal való foglalkozás dokumentuma, hanem áthallás a távoli múltból, a *Tiszta szívvel* korából:¹⁰

Úgy leszakadtam minden más világról,
ahogyan lehull a gyümölcs az ágról.
(*Le vagyok győzve ...*)

s mint röpke mag az ágrul,
úgy leszakadsz majd anyádrul
se apád,
se anyád,
se országod, se tanyád.

(*Cigánydal*)

Stoll Béla

¹⁰ Vö. RÁBA, i. m. 332.

„Ha a verőfény sугára bé nem jó házunkba, port nem látunk; de ha egy kis lyukacsán befúrja magát a fényesség, oly sűrű por látszik, hogy egymást éri.”

Pázmány, úgy látszik, kedvelte ezt a természeti képet, mert kétszer is leírta: „A házban levegő ég sűrűn teli sok apró porocskákkal; de ezeket különben nem látjuk, hanem amely lyukon beszólgál a verőfény sугára.”¹ Az első szövegrészt Trócsányi Zoltán mint „a szó legteljesebb értelmében magyar és népiesen [!] magyaros” stílus példáját idézte,² Bitskey István ellenben úgy mutatta be (a másodikat) mint régi „prédikációs toposz”-t, mely Aranyszájú Szent Jánostól ered.³

Valóban toposzról van szó, de eredete sokkal régiebb: az ógörög filozófia atomtana. Ez világosan kiderül Lépés Bálint egy passzusából: „Nyilván nagyon az, hogy az éltető ég rakva nagyon apró fövényecskékkal, kiket az philosophusok atomusoknak neveznek; ezekkel nemcsak az szabad ég alatt való sétáló helyek, de még az erőssen bezáróztatott lakóhelyek is teliek. Ezek pedig az atomusok, oly aprók és láthatatlanok, hogy senki nem lehet oly fényes és által-látó szemű ember, az ki megláthassa őket; de ha az napnak fénye az éltető eget megvilágosítja, és vagy az ablakon, vagy az köfalnak hasadékin az házakban és kamarákban behat és azokat megfényesíti, legottan az apró fövényecskék és atomusok nagy sűrűvén ide s tova láttatnak röpdösni és csillámlani.”⁴

Kezdetben volt tehát a megfigyelés, ebből alkotta meg Leukipposz zseniális intuíciója a megfigyelhetetlen atomok tanát mint a világ szerkezetének magyarázó elvét.⁵ Ezt az ősi tant foglalta versbe Lucretius:

Nézd ugyanis, valahányszor a napnak a házba szüremelő
Fénye homályos zúgba bocsátja aranyugarát, hát
Sok csöpp testecs két láthat sz kavarogni az űrben,
Erre meg arra libegve a fény ragyogó mezejében;
S mintha örök harcot harcolva, tusázva csatákat
Vívának seregestől, egy percet se pihenve,
Szét-szétugranak, aztán ismét megtömörülnek.
Elképzelheted ebből is, hogy az őselemek mint
Járják le s föl táncukat egyre a végtelen űrben.⁶

Ugyanez a kép kerül elő Senecánál, amikor arról ír, hogy a levegőben, akár csak a tenger vizében, mindig van mozgás, akkor is, ha mozdulatlanak látszik. „*Quod ex hoc intelligas licet: cum sol in aliquem clausum locum infusus est, videmus corpuscula minima in adversum ferri, alia sursum, alia deorsum varia concursantia.*” Démokritosz (aki Leukip-

¹ Az első Pázmány-idézet a prédikációk első kiadásában az 55. lapon, a második a 15-iken.

² TRÓCSÁNYI Zoltán, *Régi magyar nyomtatóanyagok nyelve és helyesírása*. In *A magyar nyelvutomány kézikönyve*. I. kötet, 10. füzet. Budapest, 1935. 26–27.

³ BITSKEY, István, *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi*. Budapest, 1979. 151.

⁴ LÉPES, Bálint, *Az halandó és itéletre menendő tellyes emberi nemzetnek fényes tükörö*. Prága, 1616. II. 209.

⁵ Gaston BACHELARD, *Les intuitions atomistiques*. Paris, 1975. 17 skk. A toposz történetével nem foglalkozik.

⁶ Titus LUCRETIVUS CARUS, *A természetről*. Ford. TÓTH Béla. Debrecen, 1957. 47–48.

posz nyomába lépett) ezeket az apró testecskéket nevezte atomoknak („*corpuscula, quae ille atomos vocat*”).⁷

Leukipposz és Démokritosz atomtanával nem mindenki értett egyet. Ellene volt Arisztotelész, úgyszintén Cicero, aki szerint e tan téveszme (*flagitia*),⁸ az pedig természetes, hogy a kereszténységnek el kellett vetnie minden olyan világmagyarázatot, melyben nem volt hely a teremtvő isten számára. „*Az űrben az atomok – idézte Lactantius Leukipposzt – nyugtalan mozgással cikáznak és ide-oda röpködnek, ahogyan a porszemek a napfényben, amikor az ablakon keresztül beesik a fénysugár. Belőlük keletkezik minden ...*” Ámde – kérdezi az egyházatya – „*hol vannak és honnan valók azok a piciny magvocskák, amelyeknek véletlen ütközéséből jött létre a világ? Ki látta őket valaha is? Ki érzékelte őket? Ki hallotta? Vagy csupán Leucippusnak volt szeme?*”⁹ Elutasító véleményen volt Szent Ágoston, Sevillai Szent Izidor, Beda Venerabilis és még számos keresztény író. A fénysugárban táncoló porszemek leukipposzi képét többnyire megtartották,¹⁰ de nem világmagyarázat végett; az *atomok* szót használták, de bármilyen nagyon kicsi, oszthatatlan egység jelölésére, például atomnak mondták a betűt mint a beszéd elemi részét (Beda Venerabilis), vagy általában azt, ami egyedi (Scotus Erigena: „*unus homo, unus bos*”).¹¹

A keresztény elutasítás szelleme sokáig élt. Egy prédikációjában Káldi György megróttá azokat a „*philosophusok*”-at, akik „*balgatagságok*”-at hirdetnek: „*Copernicus azt merete írni, hogy az ég vesztég áll, és a föld forog; más, hogy a hó fekete; hogy a világ csak a verőfény porából [a margón: *Atomí*] alkottatott.*”¹² A hitszónok egyszerre három természettudományi tételt vont kétségbe: a kopernikuszi világmagyarázatot,¹³ Anaxagorasz színelméleti téziséit¹⁴ és az atomok tanát.

Az ő idejében ez nem meglepő. Kopernikusz világmagyarázatát sokáig valláskülönbség nélkül elutasították, Luther és Kálvin épp úgy, mint a katolikus Egyház, mely könyvét 1616-tól 1757-ig indexen tartotta, és még a nagy tudóst, Francis Bacon is az

⁷ SENECA, *Quaestiones naturales*. Lib. V, cap. 1–2.

⁸ CICERO, *De natura Deorum*. Cap. 24. Magyarul: *Az istenek természete*. Ford. HAVAS László. Budapest, 1985. 31.

⁹ *De ira Dei*. Magyarul: L. Caecilius Firmianus LACTANTIUS, *Az isteni gondviselésről*. Ford. ADAMIK Tamás. Budapest, 1985. 119–120.

¹⁰ „... sicut tenuissimi pulveres, qui infusus per fenestras radiis solis videntur”. Sevillai Izidortól idézi Kurd LASSWITZ, *Geschichte der Atomistik von Mittelalter bis Newton*. Hamburg – Leipzig, 1890. I. 31. Csaknem azonos szavak BEDA VENERABILISnál, I. 33.

¹¹ LASSWITZ, *i. m.* I. 34., 38.

¹² KÁLDI György, *Az innepekre-való prédikációknak első része*. Pozsony, 1631. 112.

¹³ KOPERNIKUSZ korszakalkotó műve: *De revolutionibus orbium coelestium*. Nürnberg, 1543.

¹⁴ Az Anaxagorasz-töredék értelmezése Leibniznél: „*Omnis color est impressio in sensorium, non qualitas in rebus ... Nigredo non est tam color, quam coloris privatio...*” Idézi A. HANNEQUIN, *Etudes d'histoire des sciences et d'histoire de la philosophie*. Paris, 1908. II. 31. L. még LASSWITZ, *i. m.* II. 446–447. – Anaxagorasz téziséit Kölcsey is tárgyalta *Görög filozófia* című tanulmányában: „*Sokan hirdették ennek [Anaxagorasznak] azon véleményét, mely szerint a hó fehérségét tagadá; azért, úgymond Cicero, mert a vizet, honnan a hó származik, barnának lenni jól tudta. [...] Egy másik töredékben Anaxagoras azt mondá, hogy minden dolog olyan, amilyennek az ember azt hiszi. Ennek következtében a mineműségek nem a tárgyban, hanem a személyben vagynak ...*” (Kölcsey Ferenc összes művei. Budapest, 1960. I. 1022. L. még Kölcsey Ferenc kiadatlan írásai. Budapest, 1968. 82–85.)

ellenzők soraiban látjuk.¹⁵ Pázmány járatosabb volt a természettudományokban, mint Káldi, ezért türelmesebb is. Gráci előadásában az eredeti mű alapján igen részletesen és elfogultság nélkül ismertette Kopernikusz tanát *mint hipotézist*.¹⁶ Erre az óvatosságra Osiander mutatott példát a kopernikuszi mű 1566. évi baseli kiadásának előszavában.¹⁷ Pázmány tovább ment ennél. A forgó Föld és álló Nap teóriáját az egyháziak azért utasították el, mert ellenkezett a Biblia tanításával, Pázmány viszont, Zunicára hivatkozva, azt mondja, hogy nem ellenkezik, Kopernikusz bírálói félreértik a Biblia képesbeszédét.¹⁸

Az atomtannak nem kevésbé vizontagságos sorsa volt az újkorban, mint Kopernikusz fölfedezésének, egészen addig, míg Dalton (1766–1844) be nem bizonyította, hogy *vannak* atomok. Descartes nem ismerte el létezésüket (az angyalokét igen); Gassendi huszonöt évig nem mert közzétenni e tárgyról írt munkáit; a Sorbonne hittudorai még 1665-ben is átkokat sújtották a tant és követőit. Apáczai Csere János, enciklopédiája hatodik részében (1653), csak röviden és határozott állásfoglalás nélkül írt „a testes dolgoknak igen apró részei”-ről, Pápai Páriz Ferenc pedig, kurta ismertetés után, kételkedését fejezte ki az atomisták vélekedéseinek igazában.¹⁹ De a XVII. század közepétől már nálunk is voltak, protestáns körökben, az atomisztikának jeles tanítói (Bayer János, 1662, 1663; Czabán Izsák, 1667; evangélikusok). A református Pósházi János harciasan és szellemesen jelentette ki: „*Nos volumus esse potius Atomistae, quam*

¹⁵ Dorothy STIMSON, *The Gradual Acceptance of the Copernican Theory of the Universe*. New York, 1917. Eugenio GARIN, *Rinascite e rivoluzioni*. Roma – Bari, 1975. MÁTRAI László, *Adatok a kopernikuszi világgép térhódításáról*. MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 1952. M. ZEMPLEN Jolán, *A magyarországi fizika története 1711-ig*. Budapest, 1961. – A kopernikuszi tan egyházi elítélését Káldi György helyesléssel említette: „*Nem találtattott oly balgatag vélekedés, melynek őltalmazója nem találkozott volna; elannyira, hogy Copernicus nevű mathematicus, minden régi és mostani bölcs filosofusok ellen, hanyatt-homlok azt állatta, hogy a Föld szüntelen forog, az Egek pedig vesztig állnak; és némelly agya-fordúlt emberekkel el is hitette, és talám többen is kaptak volna rajta, ha a dögleletes vélekedés átok alatt meg nem tiltattott volna.*” (I. m. 242.)

¹⁶ *Petri Cardinalis Pázmány Opera omnia*. Budapest, 1897. III. 65–73.

¹⁷ Nálunk a jezsuiták még a XVIII. század közepén is adtak ki vizsgáteleket arról, hogy a kopernikuszi tan hipotézis.

¹⁸ „...bene tamen ostendit ibi Zunica non esse contra Scripturam terrae mobilitatem, vel solis immobilitatem.” PÁZMÁNY, i. m. III. 70. Ez toleránsabb vélemény, mint Bellaminóé, aki szerint a kopernikuszi tan „*è cosa multo periculosa non solo d’irritare tutti i filosofi e theologi scholastici, ma anco di nuocere alla Santa Fede con rendere false le Scritture Sante*”. (Idézi Alexandre KOYRÉ, *La révolution astronomique*. Paris, 1961. 76.) Műve egy későbbi fejezetében (III. 368 skk.) Pázmány mégis a Föld mozdulatlansága mellett érvelt, és éppen a Szentírással, valamint Arisztotelésszel, egyházatyákkal, Osoriusszal, Vasco da Gama hajózási adataival stb. A kényes kérdésben nem akart egyértelműen állást foglalni. Nézeteiről I. GERENCSÉR István, *A filozófus Pázmány*. Budapest, 1937. 90–91. – Mátrai László marxista göggel nyilatkozott. Szerinte Pázmány „*a nemzetközi jezsuitizmus egyik szürke [!], hivatalos képviselője*”, a geocentrikus világgépfogást védelmezte, „*ami rossz fényt vet jellemére [!]*”. Allításának azzal igyekezett hitelt szerezni, hogy Pázmány előadásainak a kopernikuszi hipotézis mellett szóló részét egyszerűen – elhallgatta. (Régi magyar filozófusok. XV–XVII. század. Ed. MÁTRAI László. Budapest, 1961. 67.) – Pázmány gráci előadásainak helyes értékeléséhez figyelembe kell venni, milyen tartós volt nálunk a kopernikuszi tan merev elutasítása. A jezsuita BERTALANFFI Pál még 1757-ben is „*költemény*”-nek nevezte, „*készebb lesznek inkább azt hinni, hogy Copernicusnak agya veleje megfordult, mintsem azt, hogy a Föld planéta gyanánt a Nap körül forogjon*” (Világnak két rend-béli rövid ismérte. Nagyszombat, 1757. 8–9.) Hosszú időbe telt, míg olyan vélemény is elhangozhatott, mint a református HORVÁTH György: nem kívánt dönteni a különféle kozmogóniai elméletek között, mert az „*nem lélekbe járó dolog*”. (Természetnek és kegyelemnek iskolája. Győr, 1775. 216.)

¹⁹ *Plenitudo vacui*, 1673. Magyarul: PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak*. Bukarest, 1977. 246.

Thomistae; *malumus hic bibere ex limpido Democrati puteo, quam ex turbidis Scholasticorum aut Aristotelicorum lacunis.*"²⁰

A fénycsóvában rajzó porszemek képe végigkísérte az atomok irodalmát. Megvan Pósházánál, úgyszintén Czabán Izsáknál, de ő rosszallóan jegyzi meg: „*kezdetlegesen filozofálnak az atomokról azok, akik azt a napsugarakban úvegen át megfigyelhető száraz égi szállongó részekhez hasonlítják.*"²¹ Pázmány, aki fizikai előadásaiiban nem nagy figyelmet fordított az atomtanra,²² prédikációiban kétszer is leírta, mint láttuk, a porszemek előtűnését a fény sugarban, de anélkül, hogy az atomokra utalt volna (mint Lépes Bálint vagy Káldi György). Az antik eredetű kép Pázmánynál nem természettudományi adalék, hanem irodalmi toposz, mely erkölcsi tanítást szolgál.

A toposz egyházi használatát hazai irodalmunkban Temesvári Pelbárt kezdte el. Szent Imre hercegről írt beszédében a porszemek a bűnöket jelképezik. Honnan van, teszi föl a szónok a kérdést, hogy a szentek legkisebb hibáikat is számon tartják, a gonoszok pedig legnagyobb bűneikkel sem törődnek. „*Chrysostomus azt feleli erre, hogy ez az isteni kegyelem megvilágításából ered. Például azt hozza fel, hogy amint a napfényben még a legkisebb porszem is megcsillan, pedig ez a sötétben nem látszik, éppen úgy minél jobban át van világítva valakinek a lelke a kegyelem világosságával, annál érzékenyebb a legkisebb hiba észrevezésében.*"²³

Ennél az értelmezésnél a toposz használói többnyire meg is állapodtak. Lépes Bálint: „*Imhol az magokban láthatatlan porocskák az napnak fényétől láthatókká lesznek. Ezen formán az mi bűneink is, kik ollyanok, mint az sok atomusok, fővenyek, az mi szívünknek és lölki ösméretünknek lakóhelyében röpiúvén és vándorolván, míg ez jelen való életben vagyunk, testi szeminktől meg nem láttathatnak; de az ítélet napján az Isten hatalmasságának fénye, ki minden embereknek szívöket és lölki ösméreteket általhatja, azt cselekeszi, hogy mindeneknek bűnök nyilván, megválasztva és külön, ha nem tudom, mely aprók és titkosok voltak is, látható-sokká légyenek.*"²⁴

Pázmány kibővítette a toposzt. Egyik alkalommal a verőfény és a porszemek képéhez másik hasonlót csatolt (talán eredetit): „*Télben a hó mind ganéjt s mind tisztá földet befed; de mikor a verőfény elolvasztja a havat, mind rútsága s mind szépsége kitetszik annak, ami befedetet volt*" – az alkalmazás hagyományos: „*Ugy az ifletkor kinyilatkoztatja Christus, amit most nem látunk.*"²⁵ Másik szövegében előre bocsátotta a magyarázatot: „*Mennél nagyobb szentségre emeltetik ember, annál nagyobb mennyei világossága vagyon; annál jobban érti akármely apró vétkek rútságát; annál több fogyatkozásokat talál magában*" – és következik a fényben előtűnő porszemek példája, megtoldva a Genesis szavaival: „*Megisméré és megvallá Ábrahám, hogy por és hamu; de nem mikor Egyiptomban bújdosot az éhség előtt, vagy mikor egyéb sok nyomorúságokat szenvedet, hanem mikor Isten előtt állot. Mi is akkor értjük fogyatkozásainkat, mikor Isten előtt forgunk; mikor az ő szépsége mellé támasztjuk rútságunkat; mikor az ő világosságával lelkünk setétsége megtisztítatik.*"²⁶

A toposz igen szabad kezelésére találunk példát Landovics Istvánnál. Ő csak a természeti képet tartotta meg, azt összeolvasztotta egy Horatiusból és Szent Ágoston-

²⁰ PÓSAHÁZI *Philosophia naturalis*ából (1667) idézi MAKKAJ Ernő, Póshaházi János *élete és filozófiája*. Kolozsvár, 1942. 79. – A hazai atomistákról l. MÁTRAI László, *Az anyag szerkezetének atomista felfogása a XVII. századi magyar filozófiában*. Századok, 1957. 145–162.; M. ZEMPLEN Jolán, *i. m. passim*.

²¹ MÁTRAI László fordítása, id. szöveggyűjteményében, 134.

²² PÁZMÁNY, *Opera omnia*. II. 49 skk.

²³ *Temesvári Pelbárt műveiből*. MIR, VI. Ed. BRISITS Frigyes. Budapest, 1931. Az idézet latinul: 130.; magyarul: 133.

²⁴ LÉPES, Bálint, *i. m.* II. 210.

²⁵ Pázmány prédikációjának első kiadásában: 15.

²⁶ *Uo.* 55.

ból ismerős másik toposszal (a játszadozó gyermekekről), erkölcsi tanulságként pedig egy Seneca-idézetet választott: „A világnak hivalkodó fiai között, akik nyughatatlan fáradtságokkal gyermeki csécset keresnek, árnyékokat kergetik, és a verőfénynek sugári között levegő parányokat marokkal kapdozzák, úgy tetszik énnékem, mint annyi henyélők között a máii napig is fel s alá jár a mi Istenünk, és pirongató szókkal azt kérdezi: Quid hic statis otiosi? Mit állatok itten napestig hivalkodva? mert noha ugyan munkálkodni láttatnak, futkoznak, izzadnak, ki vízen, ki szárazon, éjjel és nappal, télen és nyáron, minden időben dolgoznak, de egyedül üdeig való jóért fáradván, többet nem cselekesznek, mint a kised gyermekek, akik undok mocskolódással sárbul házakat építenek, ellenségek ellen nádszálon nyargallanak, és mintha veszedelmes folyóvizeken usztatnának által, gázolják a tócsákat, és amint Seneca szállott: In vanum sunt operosi, quia operose nihil agunt. Haszontalan munkások, mert nagy fáradtságokkal semmit nem művelnek.”²⁷

Két protestáns írónál, kivételesen, elmaradt a toposz erkölcsi kiaknázása. Geleji Katona István csak annyit mond, Krisztus szenvedéséről szóló XXVII. beszédében, hogy az Üdvözítő nagy fejedelem, „akihez képest minden nagyságok semmik inkább, mint csak egy atomusnicskák, csak mint egy verőfényben levegő porocskánicskák is volnának”,²⁸ Nádudvari Péter pedig a természeti képet is elhagyja, amikor egy prédikációjában az antik filozófusok tanai fölött tart rövid szemlét: „Democritus azt állatta, hogy e világ atomusokból, apró eloszolhatatlan testekből lett, melyek mozogván öszve csoportoztak és csak történet szerén születtek a négy éltető állatokat”.²⁹

A minorita Stankovátsi Leopold visszatért a toposz bővebb alakjához és szokásos értelmezéséhez. Mint gyakran máskor is, részben Pázmánytól kölcsönözte szavait: „Tapasztaljuk, hogy ha a nap sugára beszolgál a szobába, annak világosságával a repdeső porocskákat is meglátjuk, melyeket különben nem láthatunk; úgy ha a szent Lélek világosító malasztjának sugára beszolgál a mi lelkünkbe, sok bűnökre reá akadunk, melyeket előbb a mi tulajdon vak szeretetiünk miatt nem láthattunk.”³⁰ Ugyanez a kép, ugyanez a magyarázat Kováts Ágostonnál: „Ha bémennél valamely kárpitokkal felékesített királyi palotában, semmi mocskot sem itélnél benne lenni; de csukd bé minden ablakjait, s csak valami kis hasadékon bocsásd bé abban a napnak sugárit, számtalan sok parányokat fogsz benne látni, s tapasztalni fogod, hogy tellyességgel nem olly tiszta a palota, mint azelőtt itélted vala. Ah! hány embereknek szívei láttatnak most minden szennytül és mocsoktül tisztáknak! de bezzeg, midőn az igazságnak Napja eljövend az ő felségének fényében, kimutatja minden rejtekes mocskait.”³¹ Hasonlóképpen ír, német forrása nyomán, Bod Péter: „Honnan vagyon, hogy az istenfélőket a kis bűn is megháborítja?” – teszi föl Szent Hiláriusában a 372. kérdést. „A nap világánál az apró porocskák is megtetszenek; de a setétben a temérdek szemét sem láttatik; mennél nagyobb világot ad Isten valakinek elméjében, annál nagyobb rútságot lát az a bűnben, mennél mélyebben hever valaki a bűn szemetében, annál kevésbé látja annak rútságát.”³²

A XVIII. században a porszemek = bűnök toposznak versenytársa támadt: a mikroszkóp. Az első mikroszkópokat a XVII. század elején készítették, de használatuk csak a század végén terjedt el, új irányt adva a tudományos vizsgálódásnak, megváltoztatva a hagyományos gondolkodást a világról, mely a létezésnek addig láthatatlan tartomá-

²⁷ LANDOVICS István, *Novus succursus*. Nagyszombat, 1689. I. 548.

²⁸ GELEJI KATONA István, *Váltás titkának Második Volumenje*. Várad, 1647. 434.

²⁹ Nádudvari Péter *Nyolcvan-négy prédikációi*. Kolozsvár, 1741. 192.

³⁰ STANKOVÁTSI Leopold, *Vasárnapokra szolgáló prédikációk*. Első esztendő Első része. Győr, 1789. 479–480.

³¹ KOVÁTS Ágoston, *Alkalmatos, és alkalmatlan rajta létel*. Az az: A keresztyényi sz. erköltsőknek követését sürgető prédikációk. Második esztendő. Első rész. Pest, 1803. 38–39.

³² BOD Péter, *Szent Hilárus*. Budapest, 1987. 134–135.

nyával egészült ki. A természet kutatásának sztárjai az apró rovarok lettek.³³ Az Egyházat a nagy tudományos felbolydulásból csak az érdekelte, hogy erkölcsi tanítását új képpel támaszthatta alá. „Aki szabad szemmel nézi az ecetet, azt gondolja, hogy az tiszta” – írta a nagy olasz katolikus hitszónok, Paolo Segneri, ill. névtelen magyar fordítója; „aki pedig a nagyító-üvegen halkalabb tekinti, egész raját látja ott a férgeknek”, vagyis bűneinknek.³⁴ A református Verestói György kiváltképp kedvelője volt a természettudományoknak, de ő is kegyes célú alkalmazás végett. Egy halotti beszédeben a *microscopium* arcunk vonásait nagyítja fel, hogy az „olgy rútnak látszik, mint valamely felpuffadt és tarjagos, fekete varas-béka”, vagy szemöldökünket, melynek szálai „mint valamely fekete vastag vas drótok”, avagy hajszálainkat, melyek „sok öszvekonkorodott geszták”-nak látszanak. Testünk mikroszkopikus képének csúnysága azt tanúsítja, mily nagyon különbözik a földi élet a mennyeitől.³⁵

A technika vívmánya azonban nem tudta kiszorítani az atomok jól bevált toposzát. Bethlen Miklós ismét ezt hozza elő, az örökkévalóságról elmélkedve. A végtelen idő „ezernyi ezer millió szempillantás”-nak mintegy tengere, a tenger pedig „megszámlálhatatlan vízcseppeknek öszvegyüléséből álló nagy test”; vagy olyan, mint a föld, mely „megszámlálhatatlan morzsa fővenyecskének egybe foglaltott halma vagy golyóbisa”; de hasonlítható az örökkévalóság a levegőhöz is: „Az aër, másként láthatatlan, de mikor a nap valamely kisedé lyukon vagy nyíláson bésüt, ha oldalfélt állasz, szemeddel is meglátható apró fényecske-morzásáknak, pillangócskáknak, melyek atomusoknak nevezetnek a *physica scholában*, azoknak számtalan sokaságából álló nagy test, halom vagy rakás.”³⁶ Hosszú útja vége felé a toposz Bethlen Miklóssal visszakanyarodott oda, ahonnet elindult; a *physica scholához*. Az önéletíró erkölcsi applikációt már nem fűzött hozzá, bár azt szükségesnek tartotta leszögezni, hogy a keresztények, a Biblia alapján, más-ként vélekednek az örökkévalóságról.

A toposz természeti képe megfigyelésből származott, ehhez járult a filozófiai tan, illetőleg az erkölcsi értelmezés, majd mindez elmaradt, s végül a nyelv csak a kép elemi részecskéjét őrizte meg. „Bizonyos emberek oly könnyen törnek, mint az üveg ...” – írta Faludi Ferenc az *Udvari ember* 73. maximájában. „Gyengébbek az emberi szemnél, mellyet se szerével, se tréfával nem szabad illetni. Sőt még a napfényben látszó apró porocskák is megártanak kényes természeteknek.”³⁷

Megfosztva toposz-jellegétől, a kép pusztán mint tapasztalati jelenség néhányszor még fölbukkan irodalmunkban. A fizikakönyvek újabban mint Tyndall-jelenséget tárgyalják: az angol tudós (1820–1893) megfigyelte, hogy a redőny résein beszűrődő fénycsíkokban a láthatóvá váló porszemek akkor is táncoló mozgást végeznek, ha a szoba levegője teljesen nyugodt, s ebből valamilyen fizikai törvényre következtetett. Mikszáth, íróként, a parlament üléstermében figyelte meg a beeső napsugarak hatását: „A porból és füstből egész lengő vásznak támadtak alulról fölfelé, rézsút, mint a szivárvány.”³⁸ Krúdy nál hasonlóan hasonlatok anyaga lett a természeti látvány. Önéletrajzi regényének hőse a templomban szemlél egy hölgyet, elkapva tekintetét: „*Mintha fénylő porszemecskék*

³³ Maurice DAUMAS, *Les instruments scientifiques aux XVII et XVIII siècles*. Paris, 1963. 182–184.

³⁴ *Igazat mutató tükör, vagy a magunk ismeretéről-való tudomány, és annak gyakorlása*. Írta olasz nyelven Pater SEGNERI Pál, Jézus Társaságából-való pap. Most deákból magyarra fordítottat. Vác, 1799. 74. – Hasonló szöveg, ecettel, mikroszkóppal, SZILÁGYI Istvánnál: *Institutio concionatoria*. Pars Quarta. Sabariae, 1803. 69.

³⁵ VERESTÓI György, *Holtakkal való barátság*. Kolozsvár, 1789. 625–626. A beszéd 1748-ban hangzott el.

³⁶ Bethlen Miklós *önéletrása*. Budapest, 1955. I. 70.

³⁷ Faludi Ferenc *minden munkái*. Nemzeti Könyvtár. Pest, 1854. 454.

³⁸ Horváth Boldizsár *beszél* című karcolat. Mikszáth Kálmán művei, 14. k. Budapest, 1969. 135.

táncoltak volna felém a szemsugarban.”³⁹ Szindbád asszociációja bonyolultabb: „A ködmönös nő portörölő-rongyot rázótt ki az ablakon ujjatlan kesztyűiben – azokat a láthatatlan porszemecskéket rázta ki, amelyek éjszakának idején leszálldosnak a plafondról, a szekrény tetejéről, a szemöldök-fáról, hogy az ember nem is tudja másnap, hogy miért álmódott olyan bolondot. A porszemecskék megint csak néma, rejtélyes, semmitmondó kis idegenek lesznek a nappal világosságában, mintha valami közülük se volna az álmok előidézéséhez.”⁴⁰ Weöres Sándor költészetében Psyché studiózza a Tyndall-jelenséget:

Brokat ablak-kárpit, dupla szárnya
Nap-fényt enged a setét Salonba,
Ferde tsóva, át-látszó világos,
Benne kóválognak porszemecskék.⁴¹

Márai Sándor a képet visszahelyezte eredeti közegébe, a görög hajdankorba. Mitológiai hőse, Téleonos, a hajnali fényben a világűrbe hajt kocsiján. „A lovak patája nyomán szikrázott az aranypor, melyet a görögök atomnak neveztek ...”⁴² Déry Tibor a befüggönyözött ebédlőszoba gyermekkori édenét idézi föl: „vasárnap délelőttönként, amikor nem kellett a szobámban tanulnom, s az ebédlőben játszhattam vagy olvasgathattam, ha a behúzott vörös bársonyfüggöny egy-egy részén besütött a nap, s egy rezgő aranyló poroszlopot vont át a levegőn, akkor senki nálam elégedettebb s boldogabb nem lehetett.”⁴³

Végül egy vizuális művész, Jeles András filmrendező szavai, egy kis filozófiával: „Ugyanaz a káprázat a perváta gödörben és a katedrális hűvös mélyén – ha a réseken besüt a nap.”⁴⁴ Ez némileg Pázmány egyik képére emlékeztet: a hóról, mely ganét és tiszta földet egyaránt befed, hogy aztán a tavaszi verőfény szépet-rútat egyaránt előtüntessen. Lehetséges, hogy Jeles András szövegének van valami köze Pázmányhoz? Nem valószínű. De az bizonyos, hogy mindkettejüket, az író és a művészt, ugyanazon alázat töltötte el: Isten és a valóság előtt.

Lukácsy Sándor

³⁹ Az útitárs. Az azonos című kötetben. Budapest, 1959. 37.

⁴⁰ A ködmönös nő. A Szindbád-novellák gyűjteményében. Budapest, 1957. II. 125.

⁴¹ Klavier studium. WEÖRES Sándor, Egybegyűjtött írások. Budapest, 1981. III. 63.

⁴² MÁRAI Sándor, Béke Ithakában. 1991. évi kiadás, 162.

⁴³ DÉRY Tibor, Börtönnapok hordaléka. Budapest, 1989. 40.

⁴⁴ Filmvilág, 1990/2. 16.